

СУЧАСНА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З СІМ'ЄЮ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ: ТЕОРІЯ ТА ДОСВІД

У статті узагальнено теорію та практику сучасної соціально-педагогічної роботи з сім'єю в Російській Федерації: підходи, особливості, принципи; розглянуто можливості їх використання в Україні. Проаналізовано різні моделі соціально-педагогічної підтримки й супроводу неблагополучних сімей, що здійснюються російськими службами соціального захисту.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю – завдання центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, шкільних соціальних педагогів. Актуальність цієї роботи зумовлена безресурсністю соціально-гуманітарної сфери, збільшенням проблем сім'ї, їх комплексним характером; кризою української сім'ї, що проявляється в нездатності сімей самостійно виконувати свої функції в суспільстві; необхідністю впровадження інноваційних підходів до реалізації державної соціальної та сімейної політики; орієнтацією політики на підтримку і стабілізацію сім'ї, а не на її розвиток; ставленням до сім'ї як до об'єкта зусиль фахівців щодо розв'язання її проблем, а не як до суб'єкта; спрямованістю соціально-педагогічної роботи на соціальне виховання, розвиток особистості, щодо сім'ї мова йде лише про допомогу батькам у вихованні дітей, інші ж функції сім'ї, а тим більше права дітей, членів сім'ї, їх обов'язки, права сім'ї – поза увагою соціального педагога.

Існуючі дослідження в цьому напрямку в Україні (В.П. Кравець, І.Д. Зверєва, Г.М. Лактіонова, А.Й. Капська, Т.Ф. Алексєєнко, М.В. Рудь та ін.) розкривають різні аспекти соціально-педагогічної роботи з сім'єю: підготовку молоді до сімейного життя, підготовку майбутніх прийомних батьків і батьків-вихователів ДБСТ, допомогу сім'ям у виконанні виховної функції, роботу з молоддю сім'єю, шкільного соціального педагога з сім'єю тощо. Досвід російських колег свідчить про ефективність іншого шляху соціально-педагогічної роботи з сім'єю через розробку загальних теорій, моделей роботи з сім'єю з конкретизацією щодо різних типів сімей, рівня здійснення роботи. Тому **метою статті** є узагальнення та аналіз теорії та практики РФ щодо соціально-педагогічної роботи з сім'єю. Завданнями статті є: 1) оглядовий аналіз теорій соціально-педагогічної роботи з сім'єю в РФ; 2) виявлення особливостей теорії та практики такої роботи в РФ; 3) визначення можливостей застосування цих теорій і практики в Україні.

На основі вивчення російських досліджень можна виявити такі підходи до соціально-педагогічної роботи сім'єю: комплексний, проблемно-орієнтований, педагогіка соціального захисту, соціально-педагогічна парадигма підтримки сім'ї в ситуації суспільно-економічної кризи.

М.П. Гур'янова [1; 2] обґрунтувала педагогічно орієнтовану модель соціального захисту, яка являє собою мистецтво соціального управління з опорою на людські ресурси, педагогічні можливості соціуму, коли виховання, освіта, розвиток особистості ставляться в центр соціальної політики, коли моральний, інтелектуальний, освітній, культурний потенціал соціуму поставлено на службу людині. Головна функція педагогіки в системі соціального захисту полягає:

1) на особистісному рівні – у соціальному захисті духовності людини, її потреб у моральній підтримці, культурному розвитку, освіті й вихованні;

2) на макросоціальному рівні – у педагогічному оздоровленні оточуючого середовища, створенні сприятливого гуманного середовища життєдіяльності людей у районі, селищі, селі, коли гуманні добросусідські стосунки між людьми стають нормою людських стосунків [1]. Логічним продовженням має бути мікросоціальний рівень – перш за все, рівень сім'ї, який вимагає, з одного боку, педагогізації та соціального виховання, з іншого – створення умов для реалізації прав, урахування цілісності та інтересів сім'ї.

Характеристиками такої моделі є: спільність зусиль у соціально-педагогічній підтримці; формування нового соціального типу особистості (з постіндустріальною культурою, не схильної до споживацького ставлення до соціальних служб) на основі врахування цілісних орієнтацій людей; працевзабезпечення населення з формуванням позитивної мотивації до праці, соціальної активності, персональною відповідальністю (основні ідеї: праця як обов'язкова умова існування, кожен вид праці є престижним); педагогічний супровід людини від народження до смерті; опора на натуральні джерела оздоровлення людини (соціально-культурна, соціально-оздоровча, соціально-освітня підтримка з метою реабілітації громадян); доступність соціальних послуг (наближення послуг до місця проживання людей); опора на духовні цінності росіян (на основі співчуття, милосердя, взаємодопомога різних поколінь, сусідів та ін. за організацією соціальних педагогів, які працюють у мікрорайоні); інтеграція зусиль професіоналів і приватних ініціатив, волонтерів, НДО; превентивний характер діяльності соціальних служб (просвіта щодо прав людини, сім'ї, сімейної економіки, психології стосунків, технологій самопомоги, переключення інтересів людей до значущої діяльності (виховної, освітньої, дозвільної, трудової тощо); опора на історичні традиції виживання в екстремальних ситуаціях; інтеграція педагогіки й соціальної роботи [2].

Ремезова В.В. [3] обґрунтовує та експериментально доводить ефективність моделі соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю на основі комплексного підходу до дитини та її сім'ї. Комплексний підхід передбачає вивчення й використання даних демографії (вивчення народжуваності), соціології та соціальної психології (дослідження та аналіз задоволеності шлюбом і сімейними стосунками, причини сімейних конфліктів), педагогіки (виховна функція сім'ї), права, економіки (бюджет сім'ї), етнографії (побут, культурні особливості), історії та філософії (історичні форми сім'ї, шлюбу, проблеми сімейного щастя, відповідальності), релігії. Практика, яка ґрунтується на комплексному підході, передбачає можливості всебічного аналізу ситуації та вміння здійснювати різноманітні дії, для чого необхідні: 1) варіативність методів і концепцій; 2) ведення роботи на декількох рівнях: індивідуальному, груповому, рівні громади; 3) здійснення роботи в команді, яка дозволяє розподілити обов'язки й відповідальність між різними фахівцями та одержувати комплексну оцінку ситуації клієнта. Цей підхід надає соціальному педагогу перспективного бачення проблеми, що допомагає йому виробити найефективніший шлях її вирішення [3: 129].

Упроваджена на основі комплексного підходу модель соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю в Центрі соціальної допомоги дітям [3] передбачає, що подолання сімейного неблагополуччя буде успішним через зміну ставлення до дитини з боку батьків, що оптимізує процес соціалізації дитини з неблагополучної сім'ї та гуманізує середовище. Ця модель включає такі компоненти: цілеутворюючий (соціально-економічна підтримка, психолого-педагогічна корекція, соціально-

правовий захист), функціональний (виконання діагностичної, реабілітаційної, правозахисної, профілактичної, координаційної функції), змістовий (нормативне, програмно-методичне і технологічне забезпечення). Технологія діяльності соціального педагога з сім'єю включає діагностичний, проектувальний, реабілітаційний, корекційний, результативний етапи. Реалізація процесу соціально-педагогічної допомоги забезпечується наявністю системи підвищення кваліфікації соціальних педагогів, де системоутворюючим елементом є соціально-педагогічна діяльність. Ця модель передбачає пріоритет інтересів дитини у сім'ї, але не застосовувалася щодо подружніх стосунків, які можуть стати причиною проблем дитини.

Соціально-педагогічна парадигма підтримки сім'ї в ситуації суспільно-економічної кризи продовжує ідею М.П. Гур'янової щодо суб'єктності клієнтів соціальних служб і комплексного підходу В.В. Ремезової. Ця парадигма, за Г.А. Новокшонову [4] означає:

1. Стимулювання власного потенціалу сім'ї та її активної суб'єктної позиції засобами соціально-педагогічного забезпечення (сприяння в одержанні матеріальної допомоги; консультації з приводу сімейних конфліктів: проблем, ситуацій; адаптовано-педагогічну допомогу – робота команди з різних фахівців у групах з 5-30 батьків і дітей над розв'язанням комплексу сімейних проблем, через навчання виходити зі складних ситуацій; патронаж – постійний контроль за сім'єю при збереженні емпатії, роботу сімейних клубів, участь у роботі НДО – як самодопомога, яка включає всі вищевикладені засоби, як зразок самостійного рішення проблем і виходів із критичних ситуацій, підтримка сімей у складних періодах життя.

2. Узгоджена діяльність різних структур за посередництвом соціальних педагогів, використання можливостей соціуму (створення мережі служб, які об'єднані єдиним державним, громадським або приватним центром для найефективнішого вирішення проблем сім'ї, результативного залучення її до роботи з іншими сім'ями). Доведено, що формами соціально-педагогічної роботи, які активізують потенціал сім'ї в кризі, є: організація власної справи, самозайнятості, використання вторинної зайнятості для одержання додаткових прибутків, самозабезпечення за рахунок розширення натуральних прибутків; соціальні ініціативи чому сімей треба ще навчити: участь в управлінні освітніми закладами, організація дозвілля дітей і сімей у мікрорайоні, районі, місті, області; групова робота з сім'єю, сімейні клуби [4].

Модель муніципальної системи соціально-педагогічної підтримки сільської сім'ї, яку розробила та експериментально перевірила О.А. Самородова, реалізує ідею комплексного підходу до соціально-педагогічної роботи з сім'єю на рівні громади в поєднанні з педагогікою соціального захисту й розумінням сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічної роботи. Під муніципальною системою соціально-педагогічної підтримки сім'ї розуміють "динамічну єдність цілеспрямованих, керованих, міжвідомчих дій, заходів, які спрямовані на інтегративну соціальну допомогу і педагогічну підтримку різних категорій сільських сімей, реалізують у конкретних соціальних умовах цілі і принципи державної соціальної, сімейної політики" [5: 54]. Ознаками такої системи є цілеспрямованість, структурність, динамізм, міжвідомча і міжпрофесійна взаємодія. Метою цієї системи є цілеспрямоване включення всіх служб, установ, структур району в роботу щодо забезпечення підтримки сім'ї, дітей, молоді. Особливостями муніципальної системи соціально-педагогічної підтримки сімей є особиста і приватна ініціатива, оптимальна підтримка муніципальних служб [5: 54-56].

У роботі окремих установ і служб здійснюється проблемно-орієнтований підхід: розв'язуються найболючіші проблеми сім'ї через діагностику сім'ї і вибір головного стресора для сім'ї (центри соціальної допомоги дітям, сім'ям). Так, виділяють такі типи сімей, яким надається допомога у розв'язанні основної проблеми: сім'ї з дітьми-інвалідами; неповні сім'ї (сім'ї, де помер батько чи мати, де є матір-одиначка, тільки батько, є мачуха чи вітчим); багатодітні сім'ї, малозабезпечені і бідні сім'ї, де є діти-дошкільнята, які не відвідують дитячі дошкільні заклади; неблагополучні сім'ї (де є аморальний образ життя батьків, стреси, відсутність порозуміння, недоглянуті та педагогічно занедбані діти, жорстоке поводження з дітьми, алкоголізм, токсикоманія, наркоманія, делінквентність та ін.); молоді сім'ї; сім'ї, де є підлітки. Сутність проблемного підходу полягає в конкретизації комплексного, передбачає розуміння, аналіз проблем із позицій сім'ї, дитини та їх ставлення до існуючих соціальних і регіональних умов, розгляд проблем у контексті сімейних взаємозв'язків. Така орієнтація соціально-педагогічної роботи з сім'єю передбачає взаємодію з оточенням і соціальними службами з функцією координації у сімейного соціального педагога [5; 6]. Сімейний соціальний педагог працює з 30-50 і більше сімей, які мешкають в одному чи кількох розташованих поруч будинках. Це – найбільш популярний фахівець серед населення, він має вищу кваліфікацію, великий життєвий досвід, авторитет, користується повагою в мікрорайоні, де він працює, вміє делікатно й етично входити у сім'ю й організовувати їй різнобічну допомогу, включати сім'ю в цей процес. Сімейний соціальний педагог, таким чином, наближає сферу послуг до сім'ї, допомагає усвідомити проблеми, знайти шляхи й ресурси їх розв'язання і тим самим "впливає на формування виховних, гуманних, моральних і фізично здорових стосунків в соціумі в сфері сім'ї, сімейно-сусідському оточенні, серед дітей і дорослих" [6: 133].

Основними елементами муніципальної системи соціально-педагогічної підтримки на практиці є: педагогічна компетентність фахівців соціальної сфери і керівників адміністрацій; наявність високої ідеї, яка об'єднує людей; розвиток системи моральних цінностей; відповідальна участь дорослих у житті дітей; виховання громадою; медико-психолого-педагогічна допомога сім'ї; участь мешканців у наданні допомоги тим, хто її потребує, щодо прийняття рішень стосовно їх добробуту; волонтерство; освітні програми для дітей і дорослих; робота НДО соціальної спрямованості; діяльність установ соціальної сфери як відкритих соціально-педагогічних систем; робота щодо організації співпраці поколінь; розвиток місцевого самоврядування; збереження і розвиток культурно-історичної спадщини, розвиток клубної діяльності для різних категорій населення; розвиток системи соціально-педагогічних послуг [5: 66].

На основі вивчення теорії та практики соціально-педагогічної роботи з сім'єю у РФ можна виділити такі її особливості:

1. Тісний зв'язок із соціальною роботою і соціальною політикою, при чому педагогіці надається в них провідна роль як неекономічному механізму розв'язання проблем сім'ї за рахунок включення сім'ї в позитивні соціальні зв'язки і спілкування, в соціально-позитивну діяльність (оздоровчу, культурну, дозвілєву, освітню тощо), інтеграції зусиль середовища в інтересах сім'ї через педагогізацію цього середовища [3-5; 7-10].

2. При розпорошеності соціально-педагогічної роботи з сім'єю по різних установах (центри соціальної допомоги сім'ї, дітям, підліткам і молоді, центри соціальної допомоги дітям, центри сімейного виховання, психолого-педагогічні медико-соціальні центри, центри невідкладної соціально-психолого-педагогічної допомоги, кризові центри, фонди, НДО, школи)

існує координація їх діяльності у вигляді колегії блоку соціальних служб при заступнику голови адміністрації району з соціального захисту і соціальних гарантій.

3. Визнаний за необхідність фаміліоцентристський імператив – пріоритет інтересів сім'ї над інтересами держави, інтересами окремих членів сім'ї. Перша складова досягається спрямованістю законодавства, програм, управлінських рішень щодо збереження цілісності сім'ї; друга складова – за рахунок "укріплення" сім'ї через її підтримку, допомогу, самопомогу в: просвіті, вихованні, формуванні соціальних зв'язків сім'ї, відчуття сім'ї, батьківства, розуміння цінності сім'ї та сімейного способу життя, економічну і психологічну підтримку на основі комплексного підходу до розв'язання проблем сім'ї, який є основою соціального менеджменту, взаємодії в соціально-педагогічній роботі з сім'єю на її мікро-, мезо- і макрорівнях [3-5; 10]. Водночас значна увага у школах приділяється підготовці молоді до сімейного способу життя і виховання дітей [11; 12] як профілактиці сімейного неблагополуччя, виховній функції сім'ї як напрямку діяльності сімейного соціального педагога [13], формуванню сімейного способу життя та його пропагуванню в суспільстві, моделей сімейного виховання [10; 11; 14], розв'язанню окремих проблем сім'ї через проблемно-орієнтований підхід [13].

4. Сім'ю визнано суб'єктом та об'єктом соціально-педагогічної роботи з нею [7; 14].

5. Успіх соціально-педагогічної роботи з сім'єю та взаємодії служб на основі фамілієцентризму залежить від мотивованості сім'ї, соціально-педагогічної компетентності працівників і керівників цих служб, керівників району, міста тощо, розуміння громадою пріоритетів інтересів сім'ї над інтересами держави, диференціації роботи з різними типами сімей в одній службі та інтеграції зусиль для цієї сім'ї різних служб водночас [5; 12; 13].

6. Відсутня єдина термінологія методології, теорії і практики соціально-педагогічної роботи з сім'єю.

7. Значна частина соціально-педагогічних послуг для задоволення потреб сім'ї зумовлюється рішенням громади, а не федеральними службами, що свідчить про гнучкість регіональної політики.

8. Особливістю соціально-педагогічної роботи з сім'єю у РФ є професія сімейного соціального педагога [6]. Інші країни мають сімейного психотерапевта, лікаря, юриста.

9. Наявність комплексної системи соціального обслуговування населення, у тому числі сім'ї: надання соціально-економічних, медико-соціальних, психологічних, соціально-побутових, правових та ін. соціальних послуг громадянам: 1) обов'язковими установами; 2) додатковими; 3) місцевими, за потребами регіону [6].

10. Починає впроваджуватися кризоінтервентна модель (екстрена допомога) щодо сім'ї, розробляються експериментальні моделі соціально-педагогічної роботи з сім'єю (соціальних дій, мікросоціальна модель) [6].

На основі вивчення теоретичних джерел можна виділити такі діючі підходи до соціально-педагогічної роботи з сім'єю у РФ:

1. Комплексний: соціально-педагогічна робота повинна охоплювати всі аспекти життєдіяльності сім'ї, бути наближеною до потреб сім'ї та її членів.

2. Ресурсний: залучення до роботи всі соціальні інститути, надаючи сім'ї необхідну економічну допомогу, психолого-педагогічну підтримку в саморозвитку.

3. Системний: робота з сім'єю як із складною системою, враховуючи, що вплив на її якийсь елемент викликає ефект у системі в цілому та в інших елементах.

4. Фамілієцентричний: при соціальній підтримці інтереси сім'ї мають стояти перед правами та інтересами суспільства, держави або якоїсь групи.

5. Проблемно-орієнтований: орієнтація на першочергове розв'язання найбільш актуальних проблем сім'ї.

6. Діяльнісний: включення сім'ї у розв'язання її проблем.

7. Особистісний: робота соціального педагога з кожним членом сім'ї, враховуючи його досвід, особливості, мотивацію. Їх ієрархію в методології можна представити таким чином: гносеологія – фамілієцентричний підхід; загальнонаукові підходи: діяльнісний, системний, особистісний, комплексний; конкретно-наукові підходи: ресурсний, проблемно-орієнтований.

Аналіз досліджень дозволяє виділити такі принципи соціально-педагогічної роботи з сім'єю:

максимального збереження сім'ї в інтересах всіх її членів, орієнтація на збереження цілісності сім'ї для стабілізації її стану і розвитку;

позитивного образу сім'ї: сім'я є природним середовищем для формування особистості, якщо вона: матеріально благополучна, в ній є самовідчуття особистістю своєї необхідності для сім'ї, взаєморозуміння і взаємоповага батьків, відсутність конфліктів із суспільством, наявність сімейних традицій;

гуманізму: ідея здатності особистості, сім'ї, суспільства змінюватися у кращий бік під впливом різних факторів, життєвого досвіду;

об'єктивності: ставлення до проблем сім'ї як до закономірностей її життєдіяльності, сприйняття ситуації кожної сім'ї без власних ілюзій та упереджень, абсолютизації власного сімейного досвіду;

толерантності: стриманість і відсутність осуду до особливостей сім'ї, її відхилень від "норми";

рівної відповідальності сім'ї та соціального педагога як представника держави в розв'язанні проблем сім'ї.

На основі викладеного можна зробити такі висновки: досвід соціально-педагогічної роботи з сім'єю у РФ є цінним і для України в аспекті адаптації та впровадження ідей фамілієцентризму, провідна роль соціальної педагогіки в розв'язанні комплексу проблем сім'ї, що співпадає з нашим розумінням ролі педагогіки як шляху розвитку сім'ї, реалізує ідею захисту прав сім'ї у сфері законодавства, політики, соціальної роботи і педагогіки. Ідея рівної відповідальності сім'ї та соціального педагога дорівнює нашим ідеям про співпрацю сім'ї з соціальним педагогом в інтересах сім'ї, а позитивного образу сім'ї і гуманізму – показує шляхи нашої ідеї орієнтації соціально-педагогічної роботи на розвиток сім'ї та її членів. Перспективою подальших досліджень є розробка концепції соціально-педагогічної роботи з сім'єю в Україні, враховуючи досвід РФ, маючи за очікуваний результат розвиток сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бочарова В.Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности школьника: Дисс. ... докт. пед. наук : 13.00.06. – М.: Центр социальной педагогики РАО, 1997. – 401 с.

2. Бочарова В.Г. Социально-педагогическая концепция социальной работы в России: проблемы, перспективы // Социальная работа. – М., 1992. – Вып. 6 – С. 3-10.
3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: учебное пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
4. Гуров В.Н., Селюкова Л.Я. Социализация личности: социальный педагог, семья и школа: Учебное пособие. – Ставрополь: Изд-во СКИУУ, 1993. – 184 с.
5. Гурьянова М.П. Сельская социальная среда как педагогический фактор: Дисс. ... канд. пед. наук: 10.00.06. – М.: ИПСР РАО, 1994. – 198 с.
6. Дармодехин С.В. Государственная семейная политика: проблемы теории и практики. – М.: Гос НИИ семьи и воспитания, 1998. – 48 с.
7. Коновалова Е.Н. Содержание и особенности социально-педагогической работы с семьей в США: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Казань: ИСПО РАО, 2002. – 168 с.
8. Лодкина Т.В. Из опыта работы семейного социального педагога в школе // Вестник ПС и КРР. – 1996. – №4. – С. 67-72.
9. Новокшонова Г.А. Особенности социально-педагогической работы с многодетной семьей: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.06. – М.: Центр социальной педагогики РАО, 1997. – 168 с.
10. Ремезова В.В. Социально-педагогическая деятельность с неблагополучной семьей в центре социальной помощи детям: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01, 13.00.08. – Нижний Новгород: ВПИ, 2001. – 186 с.
11. Самородова О.А. Развитие муниципальной системы социально-педагогической поддержки сельской семьи: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.06. – Москва: ИПСР РАО, 1999. – 192 с.
12. Социальная защита семьи: современная ситуация, проблемы, пути решения / Т.Ф. Яркина, В.Г. Бочарова, М.П. Гурьянова, В.Н. Гуров. – Ставрополь: СКИПКРО, 1997. – 148 с.
13. Шеляг Т. Семейный образ жизни и семья в современных условиях // Вестник социальной работы. – М.: Союз, МГСУ, 1994. – С. 13-16.
14. Шеляг Т.В. Семья как объект и субъект социальной работы // Социальная работа с семьей. – СТИ МГСУ, 1995. – С. 36-42.

Матеріал надійшов до редакції 09.10.2007 р.

Трубавина И.Н. Современная социально-педагогическая работы с семьей в Российской Федерации: теория и опыт.

В статье обобщается теория и практика современной социально-педагогической работы с семьей в Российской Федерации: подходы, особенности, принципы; рассматриваются возможности их использования на Украине. Проанализированы различные модели социально-педагогической поддержки и сопровождения неблагополучных семей, осуществляемые российскими службами социальной защиты.

Trubavina I.N. Modern Socially-Pedagogical Work With Family in Russian Federation: Theory and Experience.

The article generalizes the theory and practice of modern socially-pedagogical work with family in Russian Federation: approaches, peculiarities and principles; examines the possibilities of their use in Ukraine. Different models of socially-pedagogical support and accompaniments of unhappy families carried out by Russian services of social defense are analysed.